

ЗАБУТІ СКАРБИ ДЕСЯТИННОЇ ЦЕРКВИ (ЗА РОЗКОПКАМИ Д.В. МІЛЕЄВА 1908 ТА 1910 рр.)

Влітку 1908 року Імператорська Археологічна комісія розпочала археологічні дослідження Києва, розраховані на 10 років, з додатковим асигнуванням “по 2000 карбованців річно”¹. Найголовнішим завданням було дослідження залишків першої кам’яної християнської споруди Русі – Десятинної церкви, збудованої наприкінці X ст.².

Роботи, які почалися 4 червня, доручили члену ІАК Б.В. Фармаковському, одному з кращих знавців греко-візантійських старожитностей, та художнику-архітектору Д.В. Мілеєву. Під час стажування за кордоном Б.В. Фармаковський набув великого професійного досвіду методики польових археологічних досліджень. Він з успіхом застосовував його в Ольвії, де керував розкопками з 1902 року. Розпочинаючи дослідження в Києві, Фармаковський надав детальні інструкції своєму помічнику Д.В. Мілеєву щодо методики робіт, графічної та фотографічної фіксації матеріалів і роботи з ними. Професійний рівень цих розкопок був надзвичайно високо оцінений провідними фахівцями слов’яно-руської археології того часу³.

Дослідження дали багатий і цікавий матеріал; крім того, кожного археологічного сезону на території Десятинної церкви траплявся скарб. Матеріали досліджень зберігали в окремому приміщенні на хорах Десятинної церкви та у великій шафі північного вітваря апостолів Петра і Павла⁴.

Через 7 років систематичних досліджень роботи раптово перервалися. Причинами стали трагічна смерть Д.В. Мілеєва в липні 1914 р. та початок Першої світової війни.

Архівні дані Державного Ермітажу свідчать, що знахідки перших трьох сезонів розкопок за розпорядженням ІАК були відправлені з Києва до Петербурга (зокрема, 20 ящиків у 1908 році та 14 ящиків, де було 10 тисяч предметів за описом, – у 1909 році)⁵.

Частина знахідок з розкопок 1911 та 1914 р. з різних причин залишилися в Києві, так само, як і більшість громіздких та незручних для перевезення матеріалів (фрески, будівельний матеріал та ін.). Протягом 1919–1925 р. радянська влада націоналізувала більшість приватних збірок і ліквідувала ряд доре-

волюційних установ; замість ІАК виникла ДАІМК (згодом – ПМК АН СРСР). Сьогодні матеріали з розкопок Д.В. Мілеєва, які тривалий час перебували в депаспортизованому стані, знаходяться в музеях С-Петербурга і Києва. Це стосується і неповної документації розкопок, що раніше вважалась безслідно зниклою, але нині віднайдена в різних архівах, бібліотеках і музеях зазначених міст⁶.

Доля скарбів, виявлених під час розкопок, залишалася невідомою. Перший крок у з'ясуванні цього питання зробила Г.Ф. Корзухіна на початку 1950-х років. Вона подала перелік скарбів з розкопок Д.В. Мілеєва, але жодного з них не було в наявності. За її даними:

- склад та місце збереження скарбу 1908 р. не встановлені;⁷
- доля скарбів 1910, 1912, 1914 р. невідома;⁸
- скарб 1911 р., переданий Ермітажем у січні 1932 р. до Харківського державного історичного музею, загинув під час евакуації матеріалів останнього в 1941 р.⁹

Місце перебування двох скарбів 1909 р. обмежувалось даними 1939 р. (сховище ПМК АН СРСР). Тоді ж була зроблена невдала спроба відтворити склад одного з них, знайденого 22 травня. Подальша доля обох залишалася невідомою¹⁰. У зв'язку із 1000-літтям освячення Десятинної церкви, були опубліковані окремі знахідки, що опинилися в колекції Ермітажу. Серед них речі скарбів 1909 р., але не в повному складі¹¹. Пізніше з'явилася ще одна публікація, присвячена ювелірним виробам двох скарбів, знайдених 1909 року¹².

Незважаючи на те, що минуло століття з моменту розкопок Десятинної церкви Д.В. Мілеєва, знайдені під час них скарби залишаються зовсім не дослідженими. Саме тому ми звертаємося саме до цих матеріалів, щоб представити нові дані, які базуються на виявлених архівних та музейних матеріалах, відтворити історію кількох з них, усунути неточності, охарактеризувати та атрибутувати окремі речі.

Висвітлення всіх питань, пов'язаних зі скарбами – тема великої публікації, тому в даній статті ми зупинимося лише на скарбах, знайдених у 1908 та 1910 р.

Скарб 1908 року

Дані свідчать, що скарб був знайдений Д. Мілеєвим під час розкопок Десятинної церкви, склад його не встановлено (за винятком великого срібного ланцюга), а доля – невідома¹³.

З документальних джерел про перший археологічний сезон ІАК в Києві збереглося два зошити щоденників, які ретельно вів Д.В. Мілеєв. Вони містять 276 сторінок письма олівцем, з кресленнями, замальовками, нотатками, переліком як масових знахідок, так і індивідуальних речей, що супроводжувались малюнками, виконаними ним власноручно¹⁴

На основі цього польового документу Б.В. Фармаковський та Д.В. Мілеєв підготували звіт для ІАК про дослідження Десятинної церкви в 1908 р., де докладно висвітлили результати розкопок: процес відкриття фундаментів церкви, знахідку саркофагу, детальний опис дев'яти виявлених поховань та їхній речовий матеріал¹⁵. У звіті описані навіть окремі речі, знайдені у перекопаних прошарках землі. Однак у ньому немає жодних відомостей про скарб. Д.В. Мілеєв здійснював постійну фіксацію всіх етапів роботи й важливих археологічних предметів. Знахідка скарбу, безперечно, не могла залишитися без відповідної уваги авторів розкопок.

Звідки ж походить скарб з великим срібним ланцюгом, віднесений Г.Ф. Корзухіною до знахідок Д.В. Мілеєва?

На київському дитинці, поблизу розкопів Б.В. Фармаковського і Д.В. Мілеєва, продовжував свої дослідження (розпочаті в 1907 р.) Вікентій Хвойка. Не діставши підтримки і фінансування від влади, він завершував розкопки на кошти Богдана Івановича Ханенка. Дослідження проходили на території садиби М.М. Петровського, що межувала з садибою Десятинної церкви, займаючи північно-східний кут стародавнього київського городища, де збереглися залишки стародавнього валу. Метою досліджень В. Хвойки було встановлення часу їх побудови. Саме під час цих розкопок, у червні 1908 р., як свідчить Археологічна хроніка ІАК та київська преса, В.В. Хвойка знайшов скарб, у складі якого був “великий срібний шийний ланцюг”¹⁶. Цей ланцюг привернув найбільшу увагу, тому інші речі скарбу в археологічній хроніці не згадувалися, хоча, напевно, до нього входили ще якісь речі з дорогоцінних металів.

Інвентарний і науковий опис речей скарбу, як і в цілому знайдених В.В. Хвойкою матеріалів, не був складений вчасно. Пізніше, після раптової смерті В.Хвойки в листопаді 1914 р. та початку Першої світової війни, чимало речей з його розкопок загубилося; багато речей втратили свої “польові” номери, але залишилися в Київському міському музеї, де В. Хвойка працю-

вав і створив з матеріалів своїх розкопок один з найбагатших археологічних відділів. Можливо, окремі речі потрапили до приватного зібрання Б.І. Ханенка.

Нині археологічна колекція з розкопок 1907–1908 р. знаходиться в НМІУ, але в примітках до опису речей скарб не зазначений¹⁷. У травні 1924 р. до старої інвентарної книги Археологічного відділу музею було додатково записано 50 речей з цих розкопок (за актом № 35). Серед них були деякі вироби з дорогоцінних металів, які знаходили переважно у скарбах. Серед них – золоті сережки: київського типу (28555), з гладкого дроту (28566), фрагменти речей з лімозькою емаллю (28566), срібні сережки: київського типу (28569), з зеленою скляною намистиною (28616), бронзові з позолотою бубонці (28637–28639). У даному списку значиться і нашійний ланцюг, але не срібний, а олов'яний (28574).

У зв'язку з пізньою інвентаризацією цих предметів та недостатністю необхідних даних важко впевнено віднести їх до скарбу 1908 р. Без архівних матеріалів – звітів або щоденників розкопок В.В. Хвойки 1908 р. – атрибуція скарбового комплексу неможлива. Щодо авторства знахідки, то можна впевнено сказати, що скарб був зарахований до розкопок Д.В. Мілеєва помилково. Його відкрив Вікентій Хвойка у червні 1908 р. під час розкопок у садибі М.М. Петровського.

Скарб 1910 року

Крім переліку речей з газетної замітки того часу, про цей скарб не збереглося жодних відомостей. Доля скарбу після знахідки та місце його перебування дотепер вважалися невідомими¹⁸.

Відсутність звітів про археологічні дослідження Д.В. Мілеєва в 1909–1910 р. ІАК пояснювала тим, що роботи проводилися у невеликих обсягах і складали проміжний етап досліджень, розпочатих 1908 року¹⁹. Інформація про ці розкопки обмежується короткими відомостями, розкиданими у тогочасній пресі та археологічній хроніці²⁰. Садиба, де був знайдений скарб, знаходилася на місці стародавніх княжих палаців та церков (на розі вулиць Володимирської та Трьохсвятительської); це була ділянка, не розграбована шукачами скарбів. З архівних джерел відомо, що в різні роки на садибі були знайдені дорогоцінні речі. Вони стали основою колекції князя О.П. Трубецького, яку він продав ІАК 18 березня 1896 року²¹.

Отже, розкопки садиби, цінність якої полягала в тому, що її не зачепили скарбошукачі, входили у першочерговий план археологічних досліджень. Коли стало відомо, що на садибі передбачається будівництво, ІАК уклала угоду з княгинею Л.І. Трубецькою і 22 квітня 1910 р. Д.В. Мілеєв розпочав дослідження (рис. 1)²².

Рис. 1. Д.В. Мілеєв з дружиною Є.В. Мілеєвою та С.П. Вельмін. Територія розкопок Десятинної церкви, 1910 -1911 р. Фотоархів, ІІМК РАН С-Петербург, негатив ІІ 32116. Автор приносить глибоку вдячність співробітнику Державного Ермітажу Д.Д. Елшину за надання фотографії.

У ході робіт у східній частині садиби були виявлені залишки дерев'яних будівель XVII ст. Між ними, у стародавньому культурному прошарку, що випадково зберігся, 11 травня був знайдений скарб. Він знаходився в майже зотлілому полотняному мішечку. До його складу входили:

- вісім срібних сережок, кожна з трьома дутими намистинами;
- одна електрова (сплав золота і срібла) сережка з ажурними намистинами;
- два срібних ажурних колти середнього розміру;
- один кручений срібний браслет;
- три кільця мідно-срібного сплаву;
- залишки перетлілих залізних виробів²³.

Всі речі витягли цілими, але стан їх збереженості був не дуже добрим. Пізніше речі опинилися у тій групі матеріалів, яку за розпорядженням ІАК вивезли до С-Петербурга. Складність їх пошуку полягала в тому, що речі ніде не були проілюстровані, а їх опис обмежувався приведеним вище переліком. Працюючи з матеріалами ермітажної колекції Д.В. Мілеєва № 637 – “Киев, разные места”, ми натрапили на речі з зазначенням “усадыба Трубецкого. Клад, раскопки Д.В. Милеева 1910 г.”²⁴. Ця невелика група речей, в числі інших, надійшла до Ермітажу з ДАІМК у 1925 р.²⁵. Тільки через 12 років, тобто в 1937-му, був складений інвентарний музейний опис цього надходження, куди входило 387 предметів. Це були знахідки з різних місць розкопок Д.В.Мілеєва – вул. Володимирської, садиби Софійського собору та Селянського банку, але більшість (305 речей) походила із садиби князя Трубецького. Перший загальний огляд Ермітажної колекції Д.В.Мілеєва був опублікований до століття його археологічних досліджень в Києві²⁶.

Дорогоцінні речі, що входили до складу скарбу, знайденого 1910 року, записані в інвентарному описі колекції один за другим так, наче до цього зберігалися комплексом. Маючи нагоду ознайомитися з ними детальніше, приводимо нижче опис речей скарбу:

Срібний браслет (інв. № 637/2; d – 7,5 см; вага: 52,84 г), виконаний з трьох округлих у розрізі й скручених у спіраль дротів, які початково оздоблював сканний дротик, що обкручував дротяну спіраль (на кінцях збереглися його фрагменти). Кінці браслета розплющені і мають напаяні плоскі лілієподібні накладки. Оздоблення дротів браслету сканним дротиком рідко зустрічається серед цього типу прикрас і відомо на кількох екземплярах з Київщини та Чернігівщини²⁷.

Золота сережка київського типу (d -2,8 см; вага:8,93 г), виконана з круглого дроту, з трьома ажурними намистинами, прикрашеними філігранню та крупними зернинами.

Срібні сережки київського типу (8 од.), різного діаметру і ваги:

Інв. № 637/4 (діаметр – 3,5 см, вага – 10,87);

5 (діаметр – 3,8 см, вага – 10,81 г);

6 (діаметр – 4,0 см, вага – 17,04 г);

7 (діаметр – 6,0 см, вага -10,66 г);

8 (діаметр – 4,8 см, вага – 7,10 г);

9 (діаметр – 4,1 см, вага – 18, 50 г);

10 (діаметр – 5,0 см, вага – 9,98 г);

11 (діаметр – 3,7 см, вага – 7,05 г).

Всі сережки виконані в однаковій техніці: кожна з трьома заглажено-зерненими намистинами округлої форми. Намистини деяких сережок деформовані, а дротяні кільця трьох сережок збереглися фрагментарно (інв. № 637/ 7, 8 і 10). Вони могли являти собою чотири пари сережок.

Срібні перстні (три одиниці) належать до типу щитково-серединних. Вони мають вузьку пластинчасту дужку і розширену середню частину у вигляді плоского щитка круглої форми.

Інв. № 637/16 (діаметр – 2,3 см, вага – 2,27 г) – з позначенням “скарб”.

Інв. № 637/18 (діаметр – 2,3 см, вага – 2,9 г)

Інв. № 637/19 (діаметр – 2,2 см, вага – 1,23 г)

Щиток першого з них (16) прикрашав чернений орнамент, сліди якого збереглися.

Другий (18) має на щитку чіткий гравірований різцем геометричний орнамент. В центрі – прямокутник з окремими вкрапленнями в центрі, вгорі та внизу. Навколо прямокутника, у верхній і нижній частинах – подвійні дугоподібні лінії з розширенням одного кінця. Це зображення може доповнити класифікацію відомих перснів з черню, серед яких немає аналогічного мотиву²⁸.

Форма щитка третього перстня (19) має плавні ознаки пелюсток, три з яких краще проглядаються на його верхній частині. У центрі щитка зображено гравірований “знак Рюриковичів” або князівська геральдична емблема із слідами позолоти. Емблема має вигляд прямої лінії, від якої праворуч перпендикулярно відходять дві лінії (в середині і внизу) і по напрямку вгору завершуються округлим завитком. За композиційними ознаками ця емблема нагадує князівські знаки на щитках золотих перснів з гравіровкою черню XII ст., знайдених у Києві (рис. 2)²⁹.

Загальна кількість перснів, знайдених у київських скарбах (з 1824 по 2002 р.), нараховує понад 75 екземплярів. З них тільки 9 мають на своїх щитках чіткі геральдичні князівські емблеми³⁰. Описаний перстень зі скарбу 1910 року доповнює цю рідкісну групу реліквій древнього Києва. Входження його до складу схованого скарбу свідчить, що він належав до кола князівської родини.

За діаметром перстні однакові, що може свідчити про їхню приналежність одній особі. На двох з цих перснів (18 і 19) знаходилися прилиплі шматочки тканини, місцями з іржею, – напевно залишки полотняного мішечка, в якому речі були знайдені.

Рис. 2. а – геральдична емблема, гравірована золотом на щитку срібного персня зі скарбу 1910 року (графічна прорисовка автора); б – золоті персні з близькими за композицією знаками з Києва: 1 – Присутні місця, 1854 (МКУ, інв. ДМ 6478); 2 – садиба Раковського, 1889; 3 – Київ (ГРМ, інв. БК 3677).

Пара срібних колтів в техніці контурної черні по гравіруванню, з ажурним обрамленням, що являє собою мініатюрні арки з філіграні, які оточує круглий в розрізі дріт, із щільно нарізаними жолобками (дужки збереглася окремо).

Колт (інв. № 637/1а; вага: 9,56 г) на центральній вставній платівці зі зворотного боку знаходиться гравіроване зображення кола з хрестом в центрі – символи держави та християнства. По сторонах кола симетрично розташовані дві фігури у вигляді півмісяців. Зображення лицьової сторони колта втрачено, але, за аналогіями, напевно, там був зображений птах.

Від парного колта (інв. № 637/1б; вага: 4,61 г) збереглася центральна платівка з аналогічним зображенням, а також частина ажурного обрамлення, дужка та дрібні фрагменти.

На противагу висновкам окремих дослідників, які вважали, що в Києві було прийняте черніння фону срібних колтів, а зображення залишалось срібним,³¹ дані вироби свідчать і про існування в Києві техніки контурної черні зображень на сріблі.

Орнаментация колтів. Деякі вчені помилково вважали, що в орнаменті срібних колтів не існувало дугоподібних фігур або чотирьохчасної композиції³². Але зазначений мотив прикрашає не тільки описані вище колти, він присутній також на срібних колтах ще трьох київських скарбів (рис. 3)³³.

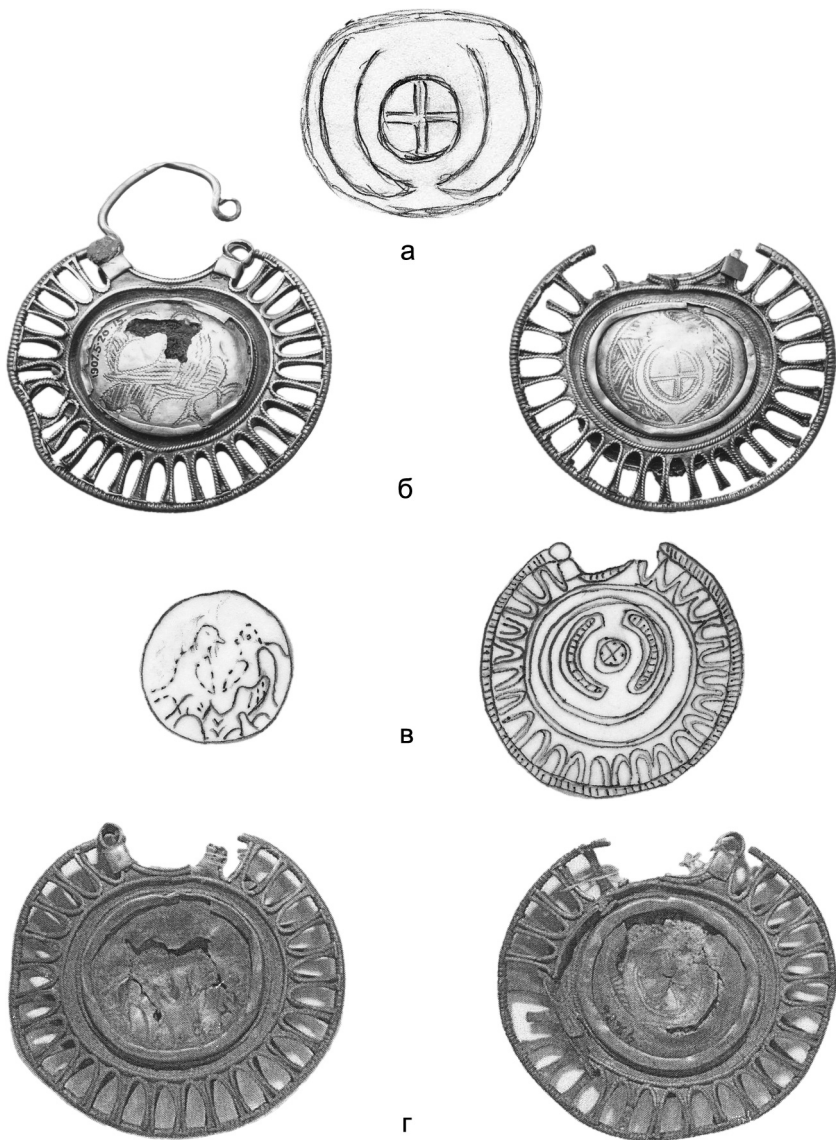

Рис. 3. Колти з орнаментальним мотивом, аналогічним парі зі скарбу 1910 р.: а – контури зображення на зворотній стороні колтів зі скарбу 1910 р. (графічна прорисовка автора); б – колти зі скарбу, знайденого 5 липня 1906 р. поблизу Михайлівського монастиря; в – колти зі скарбу, знайденого 31 жовтня 1906 р. поблизу Михайлівського монастиря; г – колти, знайдені поблизу Андріївської церкви (у минулому – колекція Б.І. Ханенка).

Цей мотив також має безпосередній зв'язок з більш ранніми золотими екземплярами, на одному боці яких зображено коло з хрестом в центрі, а по сторонах симетрично розташовані дві фігури у вигляді півмісяців³⁴. Окрім того, одна з цих пар золотих колтів (в техніці контурної черні по гравіруванню і перлинами навколо вставного щитка) виконана з ажурним обрамленням мініатюрних арок з філіграні, які об'єднує круглий в розрізі дріт³⁵. Ця форма притаманна виключно срібним зразкам, які, напевно, були наступним видом ювелірних прикрас, що вироблялись виключно на замовлення аристократії княжого Києва. Незважаючи на важливість даного мотиву і його зв'язок з більш ранніми золотими екземплярами, він залишився не врахованим у класифікації орнаменту черненого срібла³⁶.

Н.П. Кондаков трактував аналогічний орнамент на золотих колтах як *“емалевий медальйон з двома сегментами”*. Б.О. Рибаків наділив останні значенням *“рогів”*, що символізували достаток й використовувалися у весільній обрядовості багатьох народів, хоча автор й не підкріпив цю тезу жодним джерелом³⁷.

На наш погляд, композиція з двох дугоподібних фігур дещо складніша і походить від древніх, відомих ще до ісламу, символів Сходу. Композиція даного мотиву пройшла довгий шлях розвитку і спочатку являла собою розгорнуто-зігнуті крила. Крилами наділялися священні тварини, головне вбрання – вінці деяких правителів Середньої Азії та Ірану³⁸. Зображення пташиних крил і місяця уособлювало емблему царського дому сасанідів. Після утвердження ісламу цей мотив значно геометризувався і з'явилося його нове тлумачення – як елемента рослинного орнаменту³⁹. Київські майстри могли запозичити такі сюжети з арабських тканин та різних виробів, які привозили в столицю купці зі Сходу.

Зрозуміло, що на Русі значення цієї композиції не могло бути відомим у всій повноті східного символізму, але, можливо, існувало загальне уявлення про його священний характер. Після прийняття християнства на Русі стали відомі й нові символи, сприйняті в свою чергу пізньоримською та ранньовізантійською державністю з Ірану. Наприклад, зображення півмісяця і зірки, які знаменували божественне походження царської влади на державній емблемі сасанідського Ірану, використовували і на візантійських монетах. Ця спадкоємність простежується і на родових знаках великих київських князів, де

є зображення місяця, хрестів, кругів⁴⁰. Навіть після захоплення Константинополя латинські імператори продовжували карбувати монету з зазначеними символами⁴¹.

Вихідний мотив цієї композиції, що походив з древніх культур Сходу, був, напевно, засвоєний на Русі завдяки виробам із Сходу, де древні цивілізації жили разом з візантійською. Зберігаючи композиційні правила симетрії, цей мотив трансформувався на Русі у свою форму. Він використовувався у декорі золотих колтів з емалю XI – початку XII ст. та з контурною черню другої чверті XII ст. і лежить в основі орнаменталізації їхнього зворотного боку.

Застосування цього орнаментального мотиву на срібних колтах може свідчити про їх виробництво вже в середині XII ст. Саме в той час золоті прикраси почали поступово замінюватися срібними з гравіровкою черню. Золоті вироби середини або другої половини XII ст. також іноді сполучалися з технікою черні, більш характерною для срібла⁴².

Скарб, знайдений під час розкопок Д.В. Мілеєва в 1910 році, доля якого була наповнена трагічними випадковостями і вважалась невідомою, зберігається в колекції Ермітажу. Всі речі скарбу під час його відкриття були цілими. Після століття перебування у фондах різних установ він, на жаль, не зберігся з належною повнотою. Незважаючи на це, окремі речі зі скарбу становлять цінне історичне джерело для вирішення різних питань історії середньовічного Києва.

Примітки

¹ РА ПМК РАН, СПб. – Ф. 1, № 30/1908, арк. 24. – “Дело ИАК об ассигновании денег на археологические розыскания в Киеве”.

² Там же, – Ф.1, № 18/1888 (IV, арк. 17,18); Ф.1, № 30/1908 арк. 42, 43, 49, 76, 84.

³ Елшин Д.Д. Императорская Археологическая Комиссия и раскопки в Киеве 1908–1914 гг. // Императорская Археологическая Комиссия (1859–1917). К 150-летию со дня основания. – Глава XII. – СПб, 2009. – С. 909 – 937.

⁴ Шероцькій К.В., 1995. – С. 99.

⁵ Елшин Д.Д. Указ.соч. – С. 924, 232

⁶ Грибанова Н. Втрачене джерело про археологічні дослідження 1908–1914 р. // Церква Богородиці Десятинна в Києві: до 1000-ліття освячення. – К., 1996. – С.24–28; Елшин Д.Д. Указ.соч. – С. 909 – 937.

- ⁷ Корзухина Г.Ф. Русские клады IX-XIII вв. – М. – Л., 1954. – С. 109, № 72.
- ⁸ Там же. – С. 112, № 81; с. 110, № 75; с. 111 № 78.
- ⁹ Там же. – С. 109, № 69.
- ¹⁰ Там же. – С. 109–110, № 73–74.
- ¹¹ Рябцева С. Знахідки з розкопок Десятинної церкви у колекції Державного Ермітажу. // Церква Богородиці Десятинна в Києві: до 1000-ліття освячення. – К., 1996. – С. 192–195.
- ¹² Рябцева С.С. О двух кладях ювелирных украшений из раскопок Д.В.Милеева в усадьбе Десятинной церкви в Киеве. // Ювелирное искусство и материальная культура. – СПб, 2001. – С. 103–107.
- ¹³ Корзухина Г.Ф. Указ. соч. – С.109, № 72.
- ¹⁴ ІР ЦНБ, Ф. 152.
- ¹⁵ ОАК за 1908 г. – СПб, 1912. – С.132–158; Милеев Д.В. О раскопках в усадьбе Десятинной церкви в Киеве летом 1908 г. // Записки отдела русской и славянской археологии Русского археологического общества. – 1913 г. – Т. 9. – С. 290 – 294.
- ¹⁶ ИИАК. Прибавление к выпуску 27-му. – СПб, 1908. – С. 54; газета “Киевлянин”, 1908, 20 июня. – № 169.
- ¹⁷ НМІУ, Колекційний опис В-4353.
- ¹⁸ Корзухина Г.Ф. Указ. соч. – С. 112, № 81.
- ¹⁹ ОАК за 1909 и 1910 гг. – СПб, 1913. – С.183.
- ²⁰ Раскопки в Киеве в 1909 г. Прибавление к выпуску № 32 ИАК. – СПб, 1909. – С. 125 –127; Вельмин С., 1910. – № 7–8. – С.1–33.
- ²¹ РА ПМК РАН, С-Петербург. Ф.1, сп. № 59/1885, арк. 323; ОАК за 1896, с. 121–122, 236–237, рис. 434–436.
- ²² ИИАК. Прибавление к выпуску № 37. – СПб, 1910. – С. 206; газета “Киевлянин”, 1910, 28 апреля. – № 116.
- ²³ Газета “Киевлянин”, 1910, 12 мая. – № 130; 25 мая – № 143; Київ. Провідник за редакцією Федора Ернста. – К., 1930. – С. 347–349.
- ²⁴ Пекарська Л. Слідами зниклих скарбів // КС – 1992 – № 2 – С. 83–85.
- ²⁵ РА ПМК РАН – СПб. Ф.2, оп.1, 1925, № 51, арк. 56–57. Акт № 13 від 25.5.1925 р.
- ²⁶ Пескова А.А. Малоизвестная коллекция находок из раскопок Д.В. Милеева в Киеве в 1908–1912 гг. (ОАВЕС ГЭ, коллекция № 637). // ТГЭ –Т. LXV. Первые каменные храмы Древней Руси. Материалы архитектурно-археологического семинара 22–24 ноября 2010 года. – СПб, 2012. – С. 185–210.

- ²⁷ Макарова Т.И. Черневое дело Древней Руси. – М., 1986. – С. 34, рис. 13, 1, 3, 6, 7.
- ²⁸ Там же. – С. 40–41, рис. 15, 16.
- ²⁹ Pekarska L. Jewellery of Princely Kiev. The Kiev Hoards in the British Museum and the Metropolitan Museum of Art and Related Material. – Mainz-London, 2011. – P. 84, Pl. 5.4, a, c.
- ³⁰ Там же. – P. 81– 92.
- ³¹ Василенко В.М. Русское прикладное искусство. – М., 1977. – С. 291.
- ³² Рыбаков Б.А. Указ.соч. – С. 101.
- ³³ Пара колтів із скарбів, знайдених біля Михайлівського монастиря: 5 липня 1906 р. (The British Museum, London, inv. 1907.5–20.14, 1907.5–20.16); 31 жовтня 1906 р. (ДІМ, Москва, інв. № 49877, оп.1092, № 1) та колишньої колекції Б.І.Ханенка (МІКУ, інв. ДРА 1142, 1143).
- ³⁴ Pekarska L., 2011. – P. 120–121.
- ³⁵ МІКУ, Київ, інв. №№ АЗС-1623, 1624 – колти зі скарбу 1955 р., вул. Володимирська, 7–9, розкопки В.К.Гончарова.
- ³⁶ Макарова.Указ. соч. – С. 14–24.
- ³⁷ Рыбаков Б.А.Указ.соч. – С. 10–11.
- ³⁸ Тревер К.В. Новые сасанидские блюда Эрмитажа. – М. – Л., 1937. – Табл. II (корона царя Пероза на сасанідському блюді V ст.)
- ³⁹ Ремпель М.И. Архитектурный орнамент Узбекистана. – Ташкент, 1961. – С. 242, рис. 117, 117–1, 4–6.
- ⁴⁰ Толстой И., Кондаков Н. Русские древности в памятниках искусства // Курганные древности и клады домонгольского периода. – СПб, 1897. – Вып. 5. – С. 172; Болсуновский К. Родовой знак Рюриковичей. – К., 1908. – Табл. рис. №№ 11–15.
- ⁴¹ Уваров А.С. Сборник мелких трудов. – М., 1910. – Т. 1. – С. 267, рис. 53.
- ⁴² Pekarska L., 2011. – P.120–121, 141, Pl. 5.47; 232, Pl. 9.7, a.